

TÜRK LEHÇELERİNİN MEYDANA GELİŞİNDE GENEL TEMAYÜLLERİN KOYULAŞMASI VE KÖRLENMESİ

A. DİLÂÇAR

“Türk Dili Araştırmaları Yıllığı”nın 1954 sayısındaki makalemde¹ şöyle demiştirm (s. 42) :

“Diyalektolojiden bahseden umumi eserler, daha ziyade mevcut lehçeler üzerinde (dialectologie statique) çalışmakta², ve diyalektolojinin dinamik kısmını, yani pre-gramer çağındaki “linguistik farklılaşma” (différentiation linguistique) meselesini ele almamaktadır. Umumi linguistik de, maalesef, lehçelerin tarihöncesi tevezzüü meselesine başlı başına bir fasıl henüz tahsis edememiştir.”

Bugün yine aynı noktadan hareket ederek, araştırmamı “dil bölünmesi” (Sprachspaltung, segmentation linguistique) konusunun başka bir tarafına doğru yöneltmeğe çalışacağım.

“Lehçe” denildiği zaman, genel olarak, ana gövdeden dallanmış bir uzantı akla gelir. Bu uzantılar, ana gövdenin başkalaşmış şekilleri olup, kendilerine has olan nitelikler taşır ve bu niteliklere o lehçenin ayırtıcı özelliği göziyle bakılır. Bu inanışın sakat bir tarafı olmasa gerek. Fakat asıl mesele, bu “başkalaşma”nın ve “ayırtıcı özellik”lerin ne şekilde meydana gelişidir.

Yerleşmiş bir kanışa göre, “ana dil” (Ursprache, langue commune) alanının bazı bölgelerinde, zamanla mahallî başkalaşmalar başlar, yenilikler türer ve bu başkalaşmalarla yenilikler yeni bir lehçenin meydana gelişiyile sonuçlanır. Bu kanış, asıl gerçeğin bir parçası olsa gerek. Lehçelerde görülen ayırtıcı özelliklerin bazıları, belki de birçoğu, bu şekilde meydana gelmiş olabilir. Fakat lehçelerde başka yoldan gelmiş olan nitelikler de yok değildir. Bunun bir misalini başka bir yazımda bir

¹ *Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnifi Meselesi* (s. 39-58).

² Son olarak, S. Pop : *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, 2 cilt, Louvain 1950; ayrıca *Orbis* dergisi, Louvain, 1952 den itibaren.

vesile ile göstermişim³. Şimdi onu burada bu ışık altında açıklamak istiyorum.

Temas ettiğim mesele Azerizm denilen özelliklerin, *Kitab-ı Dede Korkut*, Kadı Burhaneddin *Divanı* gibi XIV. yüzyıla ait bazı Eski Osmanlıca eserlerde de bulunuşudur. Birçokları bu olayı, bu eserlerin Azerbaycan-Anadolu sınır bölgelerinde yazılmasıyla açıklamak istemişler, başkaları Azerî Türkçesinin eskiden Sivas'a kadar yayılmış olduğunu iddia etmiş ve anılan eserleri Azerice saymışlardır.

Benim açıklamam şöyle özetlenebilir : 1) *Kitab-ı Dede Korkut*'ta, Kadı Burhaneddin *Divan*'ında ve benzer eserlerde görülen bu özelliklere o devire ait Azerizm demek bir anakronizm olacaktır, çünkü asıl Azerizm ancak XVIII. yüzyılda tam olarak belirmişdir. 2) Şimdi Azerî Türkçesinin özelliğini meydana getiren birçok nitelikler Oğuzca alanının her köşesinde, kısmen de Orta-Asya Türkçesinin bazı bölgelerinde genel bir temayül halinde mevcuttu ve bunlar XIII.-XVI. yüzyıl Osmanlıcasına ait daha birçok eserlerde de karışık olarak yaşıyordu. 3) Bu temayüller zamanla Azerî Türkçesinde koyulaşarak bu lehçenin ayırtıcı niteliklerini teşkil etmiş, öbür alanlarda ise bunlar körülenmiştir. 4) Bu temayüllerin gelişmediği alanlarda kalıntılar bugüne kadar yaşamış hâlâ da yaşamaktadır.

Bugün kelime başlarında *y-* düşmesi, fiil çekiminde *-am/-em* eki, *men*, *menim* zamirleri Azerice'nin başlıca özellikleri arasındadır. Bunlar, *Dede Korkut*'a, Kadı Burhaneddin'e, ve Fuzuli gibi "Azerî" sanılan yazarlara sınırlanmış olmayıp, XV. yüzyıl Anadolu yazarlarında da aynı niteliklere raslanmaktadır. Buna karşılık, "Azerî" sanılanlarda da Osmanlıcaya has olan nitelikler görülmektedir. Meselâ, Eski Osmanlıca alanında, XIII. yüzyılda Mevlâna'da *söylerem*, Sultan Veled'de *anlamazam*, sonra Yunus Emre'de *olmuşam*, *Süheyl ü Nevbahar*'da *düşmişem*, *Ferhenkname*'de *ımşak* (yumuşak), *ılan* (yılan), Uruç'ta *ıl* (yıl); Azericeye mal edilmek istenenlerden *Dede Korkut*'ta Azerice tipinde *öldürmişem*, *ıldırım* (yıldırım), Osmanlıca tipinde *gelmişem* ve *yigit* (*igit* yerine), Kadı Burhaneddin'de Azerice tipinde *görürem*, *iderem*, Osmanlıca tipinde *yüz* (*üz* yerine), *yürek* (*ürek* yerine), *ben*, *benüm*, Fuzuli'de Azerice tipinde *eylerem*, *bilmezem*, *men*, *meni*, Osmanlıca tipinde *ben*, *beni*, *yüz* (*üz* yerine) *yigit* (*igit* yerine), *bin* (*min* yerine), Habibi'de Azerice tipinde *ıl* (yıl), Osmanlıca tipinde *yıldız* (*ıldız* yerine), *benim*.

³ Azerî Türkçesi, "Türk Dili-Belleten"den ayrı basım, Ankara 1951.

Bu misallerde görülen niteliklerin hiçbiri ne Azerizmdir, ne Osmanizm. Bunlar, Oğuz lehçeleri daha birbirlerinden kesin olarak ayrılmadan, hususiyle, Batı Oğuzca diyebileceğimiz alanda birer temayül halinde olup alanın gerek Anadolu gerek Azerbaycan bölgelerinde mevcuttu. Zamanla Anadolu kısmında bunlar körlenmiş, Azerbaycan tarafında ise gelişerek orada koyuşulan Batı Oğuzcanın bir ayırtıcı niteliğini teşkil etmiştir. XIII. yüzyılda bu ayrılış tamamlanmış bulunuyordu. Bu eski temayüllerden bazıları XV. -XVIII. yüzyıllara kadar Doğu Oğuzca diyebileceğimiz Türkmencede, hattâ Oğuzcanın sınırlarını aşarak, Orta-Asya Türkçesinde de yaşamıştır. Meselâ, Türkmence alanında Mahdum Kulu'da *bilmenem*, Çağatayca alanında da Nevaî'de *aluram* (Çağ. *alur min* yerine), bugün için birer Azerizm sayılır. Buna karşılık, meselâ Mevlâna'da geçen *yazarmin* (Osm. *yazarım*, Azer. *yazarım*) şekli, yine bugün için, bir Çağatayizm teşkil eder. Bu temayüllerin bugünkü kalıntılarına gelince, Erzurum ağzında raslanan *gelmişem*, *bilmenem* gibi şekiller misal olarak gösterilebilir.

Kitab-ı Dede Korkut'u yeni bir nüsha üzerinden işliyen Ettore Rossi, bu misalleri ve "henüz modern Azericeye istihale etmemiş olan Batı Oğuzca" hakkındaki müşahedelerimi doğru bularak, görüşümü kabul etmiştir. ¹

*

"Genel temayül, koyulaşma, ve körlenme" şeklinde özetlenebilen bu görüş, Türk lehçelerindeki bazı fonetik durumların gelişme tarzını da açıklayabilir kanışındayım. Bugün Altay ailesinde gruplar, diller, lehçeler ve alt-lehçeler arasında birer ayırtıcı nitelik sayılan * $\delta > c/d$ / $t/y/z/r$, * $r > r/z, l > l/\text{ş}$, * $n' > n/y$, * $d' > d/c/s/y$, * $t' > t/\text{ç}$, * $s' > s/h$, * $b^w > b/w/v$, * $p^f > p/f/h/O$ gibi fonetik kayma ve değişimlerin doğuşu ve kesinleşmesi bu esasa dayanır.

Altay dillerinde, hususiyle kelime başlarında, ortada da hususiyle vokaller arasında konsonlar çok kere, ses organlarının kesin bir durumu ile meydana getirilen birer "konum fonemi" (Stellungslaut, phonème de position) olmayarak, "geçiş fonemi" (Übergangslaut, phonème de transition)lerine benzer bir nitelik gösterir. Daha doğrusu, bunlar ses teşkili (Lautbildung, phonation)nin son safhasında soluk verilirken, patlayıcılık (occlusivité), sızıcılık (fricativité), akıcılık (liquidité), damak-

¹ E. Rossi : *Osservazioni preliminari per una edizione critica del "Kitab-ı Dede Korkut"*, "Rivista degli Studi Orientali" cilt XXVII, 1951, s. 72.

sılık (palatalité) gibi niteliklerin birbirine karışmasından veya birbirine intikal etmesinden doğmuş “karmaşık” veya “bulanık” fonemlerdir. Bu bulanıklık, yani bugünkü deyimle “fonem konumu”nun sarsılması, geniş bir alanda, hattâ dilin yayılma alanının bütün genişliğince bir temayül halinde mevcut olabilir. Zamanla bu fonem çatallanması türlü lehçelerde türlü şekillerde koyulaşıp durularak, birbirinden farklı “konum fonemleri” meydana gelir, ki bunlar da ait oldukları lehçenin ayırtıcı niteliğini teşkil eder. Böyle olmakla beraber, başlangıçtaki genel temayül, bu lehçelerin bazılarında durulmuş ve yerleşmiş fonetik kuralın aksine olarak, o lehçe için artık körlenmiş sayılan bir temayüle göre türemiş bazı kahntılar da bırakabilir. Meselâ, “karmaşık” r fonemi eğer bir grupta düz r , bir başkasında da z şeklinde durulmuşsa, düz r kullanan grupta z -li kahntılara da raslanır, r -esash Türkiye Türkçesinde *kudur*~*kuduz*, *semir*~*semiz* gibi; $l > l/\$$ değişimi için de benzer örnekler vardır, meselâ $\$$ -esash Türkiye Türkçesinde *del*~/*deş*- ve *döl*~/*döş* çiftlerinin mevcut olduğu gibi. N. Poppe¹, G. J. Ramstedt² ve başkaları bunları ve eski Türkçedeki daha bazı “bulanık” fonemleri bu bakımdan ele almış bulunuyorlar.

Bu nitelikte olan ana fonemlerden kelime başı $*d'$ - ve $*\delta'$ -nin üzerinde durmak istiyorum. Bunlardan, esasında damaksıl bir d olan ve yerine göre türlü işaretlerle gösterilen d' sesi, yalnız Türkçede değil, bütün Ural ve Altay dillerinde mevcut olup, İndonezya'ya kadar daha birçok dil ailelerinde de raslanmaktadır. Daha çok c' 'ye kaçtığı için, genel olarak, türlü dillerin imlâsında bu sesi gösteren harflerle işaret edilir : Hırvat *gj* veya *dj*, Macar *gy*, Bahasa Indonesia *dj* v. b; bazı dillerde ve hususiyle yerel ağızlarda g ve d sesleri bu şekilde damaksıllaşarak c' 'ye çalar, meselâ İsveç. *göra* (yapmak), İng. *soldier*, Retoroman *baselgia* (kilise), Fransızcanın Ezy-sur-Eure ağzında *rideau*, klâsik Arap. *ga-hu* > *ca'hu* > Bedevi *d'ah* (geldi). Fin-Ugor ana dilinde dişler arası damaksıl $*\delta'$, Ugor kolunda kelime ortasında y 'ye çevrildiği vardır, meselâ “bırakmak” anlamına Mac. *hagy*-, Ostyak. *hay*-, “yeni” anlamına Mac. *uj* (krş. Mordvin. *od*). Buna karşılık bu dillerde kelime başlarında y

¹ *Altaiisch und Urtürkisch*, “Ungarische Jahrbücher” VI, 1927, s. 94-121; ve *Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen*, “Körösi Csoma-Archivum” 11/1-2, 1926, s. 65-83, v. b.

² *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen*, “Journal de la Société Finno-Ougrienne” XXXVIII, 1922, s. 1-34, v. b.

den olma *d*-lere de raslanır, “yaya” anlamına eski Mac. *jalog*, yeni Mac. *gyalog*, Çeremis. *d’ol* (ayak); “buz” anlamına Mac. *jég*, lehçelerde *gyég*, Votyak. *d’e*, gibi.

Altay dillerinde kelime başlarındaki genel temayül eskiden beri **d’ > c/y* şeklinde belirmiştir. Bu hususta İbni Fadlan ile Menandros Protektor’dan (*Cayih ~ Daikh = Yayık*), Taberiden (*cabgu = yabğu*), yine Eski Volga (*dokh = yoğ, yuğ*) ve Tuna (*dilom < *d’ılam = yılan*) Bulgar Türkçelerinden, Macarcadaki eski Batı Türkçesi yadigârlarından (Mac. *gyeplő = yiplik, iplik*) toplanan misaller bellidir. Bunlara Eski Moğolca’dan alınma şu misaller de katılabilir : *Cebe* adının Reşideddin tarihinde *Cebe* ve *Yebe*, Cüveynide de sadece *Yebe* şeklinde geçmesi; *corçi* (*Uygur. yorit = yürüt-*) kelimesinin Moğolların gizli tarihi olan *Manghol un niuca tobca’anda yorçı* şeklinde kaydedilmesi; Moğol yazısında kelime başlarında *c* sesinin *y* harfi ile gösterilmesi (msl. *yaçun = hangi?* ve *caçun = 100*, aynı şekilde yazılır), v. b.; Kore dilini de Altayca sayarsak, bu dilde *c* sesinin kelime başlarında *d’* değerinde (msl. *cak/d’ak = tek*) olması da bu olayın başka bir misalini teşkil eder. Deminden beri bahis konusu ettiğimiz sesin Milletlerarası Fonetik Birliğindeki işareti *f* dir.

Bugünkü genel kanağe göre, bu “karmaşık” veya “bulanık” fonem, Türkçede **d’ > y* şeklinde durulmuş, yani Altaycanın bütün **d’*-leri Ana Türkçede kelime başlarında *y-* olmuştur. Ondan sonra ikinci bir kayma başlamış ve bu *y-*, hususiyle Kıpçak grubunda *c-*’ye çevrilmiştir. Meselâ, “yıl” anlamına, birinci adım olarak, Ana Altayca **d’ıl > Moğol. cil*, Ana Türkçe *yıl*; ikinci adım olarak, *y > d’ > c’ > c* yolu ile Ana Türkçe *yıl* Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kazan, Karaçay, Kıpçak, Kırım *cil*; Eski Volga Bulgar Türkçesi, Çuvaşça, ve Yakutça için de *y > d’ > c’ > s’ > s* yolu ile Eski Volga Bulg. Türk. *cal*, Çuv. *s’ul*, Yak. *sıl*. Yani, bu şemaya göre, Kıpçak, Volga, Çuvaş ve Yakut Türkçelerindeki *cil*, *cal*, *s’ul*, *sıl* şekilleri hep Ana Türkçedeki *yıl* kelimesinden olmadılar.

Fakat bu meseleyi inceleyenlerden¹ hususiyle Poppe, *c’li*, *s’li* ve *s’li* şekillerin *y*’den meydana gelmiş olmalarına pek kanmış gibi görünmü-

¹ Başlıca : G. J. Ramstedt : *Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte, III : Der j-Laut und damit zusammenhängende Fragen*, “Keleti Szemle” XVI, 1915-1916, s. 66-84; N. Poppe : *Altaiisch und Urtürkisch*, “Ungarische Jahrbücher” VI, 1927, s. 101-107; M. Räsänen : *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949, s. 181-188.

yor. Anılan eserinde “c ile y belki de bir ana fonemin değişik şekilleridir” dedikten sonra, *d'-nin Ana Türkçede aldığı değeri *y şekliyle (yani, c'ye kaçan y'nin sembolü) gösteriyor ve şöyle devam ediyor: “Aşağı yukarı d' veya c değerinde olan bu y, bir takım Türk lehçelerinde c haline gelmiştir (meselâ Kırgızca *cok=yok*); eskiden Şor ve Sagay Türkçeleri de 'c-lehçeleri'nden idiler (şimdi *cok=yok*); Ana Yakutça (*c' > s) ile Volga Bulgar Türkçesi (*c' > Çuv. s', msl. *cal=yıl > Çuv.s'ul*) de bu gruptandır.” (Eski Volga Bulgar Türkçesindeki c' > s' geçişi için krş. iki ayrı devirde Macarcaya geçmiş olan, c' ile *gyúru=yüzük*, ve s ile *szérú=harman dairesi*, Çuv. *s'éře=yüzük*). Buna göre *cal*, *cal*, *s'ul*, *sıl* kelimelerinde, baştaki sesler Ana Türkçenin y- foneminden değil, doğrudan doğruya eski *y- (< *d') “bulanık” veya “karmaşık” sesinden olmadılar. Bu demektir ki, bu lehçelerde gerileyici bir zikzak hareket, yani *d' > y > d' > c yektir; bugünkü c'ler eski durumun devamından ve durulmasından (*d' > c'/s'/s) başka birşey değildir. Öbür lehçelerdeki y'lere gelince asıl kayma bunlarda görülmektedir, *d' > *y > y, gibi. Zaten Poppe başlıca bu sebeptendir ki “Ana Türkçe” (Urtürkisch) ve “Ön Türkçe” (Vortürkisch) kavramlarını birbirinden ayırmış², “Ön Türkçe” terimini “Çuvaşça-Türkçe Ana Dili” anlamında kullandıktan sonra, bu birliği “Ana Çuvaşça” ve “Ana Türkçe” şeklinde ikiye bölmüştür. “Genel Türkçe” (Gemeintürkisch) kavramı da, tabii, başkadır.

Bu ayırt, c' (> s' > s) > y değişimi bakımından doğru olsa gerek. Ana Altaycada görülen “bulanık” *d' fonemi, Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde y- merhalesinden geçmiyerek doğrudan doğruya c' yolu ile s' ve s şekillerinde durulmuştur, ki bu tabii, bütün Çuvaş ve Yakut s/s lerinin *d' den türemiş olduğunu ifade etmez. Aynı şekilde Kıpçak grubunda bugünkü “c-lehçeleri”nin de y- merhalesinden geçmemiş olduğu düşünülebilir. Bunlarda kelime başı c'leri, eski *d'nin bu şekilde koyulaşıp durulmasından ileri gelmiş saymak yanlış olmasa gerek. Yazılı belgelerle bunu ispat etmek güç ise de, bu belgeler mevcut olsa bile, bunlar fazla birşey ifade etmez, çünkü “c-lehçeleri”ndeki eski yazarlar, eski Orta-Asya genel yazı diline uyarak y'li şekiller kullanmış olabilirler, nitekim

² Anılan iki eserden başka bk : *Çuvaşskiy yazık i ego otnoşenie k mongol'skomu i tyurkskim yazıkam*, “İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk” seri VI, cilt XVIII, 1924, s. 289-314, cilt XIX, s. 23-42; ve *Die tschuwassische Lautgesetze*, “Asia Major”, I, 1924, s. 775-782. Ayrıca bak. 1954 Yılığımızdaki makalem, s. 56-57 deki şemalar.

Çuvaşçanın bibliyografyası için bk. J. Benzing : *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*, Wiesbaden 1953, s. 125-131.

han yarlıklarında geçen şekiller böyledir. Bununla beraber, “c-lehçeleri,-nde baştaki bütün c’ler eski *d’ den olma değildir. Aralarında aslı y->*y->c- şeklinde türeyenler de vardır, meselâ “parlamak, belirlemek” anlamına Ana Altayca *yar- kökünden>Moğol.*yara-lca, Kalmuk yarlı-za-, Uygur, Hakaniye, Çağ. yar-uk (ışık), Kırgız carık. Fakat öbürleri, yani *d’il>cil. cil,yıl tipindeki Kıpçak c’leri için *d>y>c değil, vasıtasız olarak *d>*y>c değişimini kabul etmek mümkündür, nitekim *δ(d)>d/t/y/z/r değişimi serisinde meselâ*δ >z veya *δ>r için y bir basamak (yani*δ>y>z; *δ>y>r) sayılmıyor, Ana Altay *adag>Moğ. adaγ (son, uc), Uygur. adak, Teleüt. adak, Yakut. ataḥ, Koybal. azak, Çuvaş. ura, Altay, Kırgız, Türkiye Türk. ayak, gibi.

Kelime başlarında dişler arası ve damaksıl *δ’ deki temayül de *d’ninkine benzer, yani Moğolcada *δ’>d durulması meydana gelmiş, bizdeki “c-lehçeleri”nde *δ’>c- şeklinde bir kayma olmuş, bu temayül Çuvaşça ile Yakutçada yine c’>s’>s şeklinde istihalesine devam etmiş, “y-lehçeleri”nde ise *δ’>y- olmuştur; meselâ Ana Altay *δ’al-, Moğ. doliya (<*doliya), Kırgız cala-. Çuvaş. s’ula-, Yakut. salā-, Kazan, Türkiye Türk. yala-. Buna karşılık, kelime ortasında*-δ’- Moğolcada genel olarak -d-, bazen de -δγ->c olduğu halde, Türkçede daima *-δ’->-δ-/-d-/-t-/-y-/-z-/-r- olmuştur, meselâ Ana Altay *kuδ’ur-, Moğ. kudurγa, Uygur, Hakaniye kudruk, Soyot kudruk, Koybal kuzuruk, Yakut. kuturuk, Çuvaş. ḥüre, Çağ. Kırgız, Türkiye Türk. kuyruk; fakat Ana Altay *adγir->Moğ. acirka, Uygur adγır, Sagay asgır, Kırgız aykır, Kazan ayğır, Yakut. atūr, Çuvaş. ayır, Türkiye Türk. aygır.

Buna paralel olarak. *n’>c/y değişiminde de Moğolca için *n>c kabul edildiği gibi, bunun “c-lehçeleri”ndeki c karşılığı da yine vasıtasız sayılarak (yani *n’>y>c değil), aynı istihaleye ait olabilir, meselâ Ana Altay *n’ir->Mançu. niru (çizmek), Moğ. ciru (çizmek), Çuvaş. s’ır, Yakut. surui-, Kırgız caz-, Türkiye Türk. yaz-(mak). Yine buna paralel olarak, bugün Altaylarda Tuba, Küerik. Kuğu (n’), ve Sagay, Şor, Koybal, Kaç (n) Türkçelerinde, geniz konsonlarından evvel y-nin n’/n ye çevrilmesinde (msl. Tuba n’arı=yeni, Sagay, Koybal, Kaç narımır=yağmur, v. b.) benzeşme etkisinden başka, bir de Genel Türkçede y- ye çevrilmiş olan Ana Altaycanın n’/n fonemleri geleneğinin etkisini de görmek mümkündür. Esasen n’ fonemi Türkçede “karmaşık” seslerden biri olmuş ve y’ye yaklaşan “bulanık” değerler de göstermiş, Orhon-Yenisey alfabesinde de bu ny sesini göstermek için özel bir harf konmuştur. Bunun için, damaksıl olmıyan n sesi Moğolcada aynen n, da-

maksıl n' ise aynı dilde c olduğuna göre, Moğ. n : Kıpçak c (Çuv. s' , Yak. s) karşılaşmasını açıklamak üzere, n' 'nin Kıpçak lehçelerinde önce damaksıllaştığı sonra c' 'ye çevrildiği, yani $n > n' > c$, kabul edilebilir, meselâ, “yaprak” anlamına Moğ. *nabçi* (< *nabulca), Genel Türkçe *yaprak* (Çağ. *yapurçan*), Karaçay *cap'rak*, Yakut. *sebirdeh*, Çuvaş. *s'ul'zı*.

Yine $*d' > c$ durulmasına dönecek olursak, “c-lehçeleri” grubunun dışında kalan Kuzeydoğu (Altay) Türk lehçelerinde görülen $y > ç$ - (msl. Şor, Beltir, Karagas *çer*, Sagay, Kaç, Koybal *çir*=*yer*, arz) ve $y > d' / t'$ - (msl. Teleüt *d'ımırta*=yumurta) değişimlerinde de Ana Altaycadaki “bulanık” $*d'$ 'nin izlerini görmemek mümkün olamaz. Bu “d'leme” yani c' 'leri dahi en eski şekle, $*d'$ 'ye irca etme temayülü bizzat “c-lehçeleri”nde dahi görülür, meselâ Kazak *cüz* (yüz, çehre) yerine *düz*, Karakalpak *castık* (yastık) yerine *dastık*, Balkar *culduz* yerine *dulduz* (yıldız), gibi¹. Türkiye Türk. *çilek* (krş. Noğay *çiglek*, Türkmen *çigelek*, Kazan *cilek/yilek*, Karakalpak *cidek*, Oyrot *yilek*, Kuğu *yiglek*, Hakaniye *yigde*, Çuvaş. *s'ırla* < **s'idleg*, Mac. ahntı *szöllö*, Moğ. *cegde*) kelimesinde de aynı gelenek yaşamaktadır. “C-lehçeleri”ndeki bazı fonemleri “Genel Türkçe”ye başvurmadan Ana Altaycaya bağlamak isteği son zamanlarda kendini göstermeğe başlamıştır. Karl Menges'in bazı Karakalpak² kelimelerinde baştaki d' 'lerin Ana Türkçedeki $*\delta$ - foneminin doğrudan doğruya devamını saymak istemesi buna bir misal teşkil eder. Öbür taraftan da bugünkü Türk lehçelerinde kelime başı $d/n/y/c/ç/s'/s/z'/z/j/d/ts/dz/c'/dy$ değişimi Ana Altaycadaki kelime başı $*d'$ kompleksinin türlü çözümlerini gösteren bir seri teşkil eder : Teleüt. *d'ımırta*, Şor *nıbırta*, Altay-kiji *yımırta*, Kırgız *cumurta*, Soyot *çumurta*, Kama Türk. *z'ömörka*, Yakut *sımüt*, Çuvaş *s'émerda*, Türkiye Türk. *yumurta*; ayrıca Balkar *zol*=yol, *jeti*=yedi, 7, *tsaparak*=yaprak, *dolduz*=yıldız, Lutsk Karaim *dzadu*=cadı (Fars.), Ufa Türk. *c'ürek*=yürek, Samara Türk. *dyat*=yad, yabancı.

Bu kompleksin türlü şekillerde çözülmesi aynı kronolojiye tâbi değildir. Moğolca ile Eski Volga Bulgar Türkçesindeki c' 'ler, yani $*d' > c$, aşağı yukarı aynı tabakaya ait sayılabilir; Çuvaşça ile Yakutçadaki s'/s ler ($*c' > s'/s$) başka bir tabaka teşkil eder ve ayrıca $r : z$ değişimi de burada başlar; Ana Altaycadan ayrılan $*d' > *y$ değişimi üçüncü bir tabakanın malıdır. Bunu “c-lehçeleri”ndeki $*d' > *y > c$ değişimi takip-

¹ Hepsini için bk. M. Räsänen, anılan eser, s. 187-188.

² K. Menges : *Qaraqalpaq Grammar*, I, New York, 1947, s. 32-34.

eder. Ondan sonra da “y-lehçeleri”ndeki * γ >y değişimi gelir. Misal: 1. * d' >c tabakası, “yıl” anlamına * $d'il$ >Moğ.*cil*, Volga *cal*; 2. * c' > s'/s tabakası, *cul>Çuvaş. *s'ul*, Yakut. *sıl*; 3. * d' >* γ tabakası, * $d'il$ >Kıpçak ve Genel Türk. *γil; 4. * d' >* γ >c tabakası, * $d'il$ >*γil>*cıl*; 5. * γ >y tabakası, *γil>*yil*.

Bu kompleks bir taraftan türlü lehçelerde türlü şekillerde çözümlenip durulurken, öbür taraftan aynı kompleksin şurada burada “kural dışı” kalıntılarına da raslanmaktadır. Meselâ, bugün Volga Türkçesinin bir ayağı “c-lehçeleri” alanında, biri de bunun dışında “y-lehçeleri”nde bulunmaktadır : krş. Ufa Türk. y-esashı *yat*=yad, yabancı, *yömörka*=yumurta, ve c-esashı *cil/jil*=yıl. “C-lehçeleri”nden sayılmıyan Başkurt, Noğay, Kumuk Türkçelerinde c’li kelimelere raslıyoruz: Başk. *citim*=yetim, Noğay *caumak*=yavmak, yıkamak, Kumuk *cıgın*=yığın, gibi. Bunlar “c-lehçeleri”nden alıntı sayılamaz. Aynı şekilde Hakaniye Türkçesinde (*Divanü Lûgat-it-Türk*) Oğuzcaya da mal edilen *cincü* (yinçü, inci) ve *coğdu/cuğdu* (yuğdu, deve tüyü) gibi c’li kelimeler vardır. Hazar Türkçesinde de İbni Rusta *cawsıgır* şeklinde bir unvan kaydetmiştir. *Oğuz Kağan* destanında da *çalğuz* (yalguz, yalnız) şeklinde bir kelime geçiyor. Çağataycanın kelime hazinesinde *cangı/cankı* (şura, toplantı) tipinde c’li kelimeler yer almıştır. Ebülğazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk*’ünde de “düşman” anlamına olan eski *yağı* (krş. Moğ. *dayin*=*daγin) kelimesinin yanibaşında *yav* ve c’li *cav* (krş. Kazak *cau*, Kırgız *cō*) şekilleri de kullanılmıştır ki, şehir Özbeklerinin Orta-Asya yazı dilindeki y’li şekillere uymaları, Kıpçak geleneğine uyan öbür Özbeklerin de c’li şekilleri devam ettirmeleri demektir, ve her iki şekil de “sürçme” sayılamaz.

C’li şekillerin seyrek olarak raslandığı lehçeler eski * d' ’nin * γ şeklini aldığı lehçelerdir. Bunlarda c’leme geleneği körülenmiş ise de yine fosil halinde böyle kelimelere raslanmaktadır. C geleneğinden tamamiyle uzaklaşmış sayılan Türkiye Türkçesinde bile c’li eski yadigârların yaşadığını görüyoruz. Meselâ, yukarıda anılan *yağı* kelimesini ve bunun değişimi olan *yağını* Denizli, İzmir, Antalya, Adana, Nevşehir, Niğde köylerinde bulduğumuz gibi, aynı anlamda olan c’li *cağıl* (Seferihisar, İzmir) ve *cav* (Erzurum, Adana, Konya, Ankara, Bursa, İstanbul, Tekirdağ, Edirne köyleri) şekillerine de raslıyoruz¹. “Su yolu” anlamı ile *yağnak/cağnak*, “geveze” anlamı ile *yak-/cak-* ve *yal-/cal-* esashı kelime-

¹ Bak. *Derleme Dergisi*, T. D. K.

ler Anadolu'da yanyana yaşıyorlar. Yine, "uçurum" anlamına y'li ve c'li kelimelerimiz vardır: *yar* (yazı dilinde), *car* (İzmir, Mardin). Bunların hepsi, "c-lehçeleri"nden olup Anadolu'ya göç etmiş bulunan Türklerle mal edilemez; bunlar *d'/c temayülünün, bu geleneğin şimdi körlenmiş olduğu bölgelerdeki yadigârlarıdır. Bu işte göçmenlere ayrılan payı da belirtmek üzere bir misal vermek doğru olacaktır. Ağrı, Antalya, Silifke, Finike ve Muğla bölgelerinde "yaz" mevsimi anlamına *yay* denildiği halde Tokat'ın bir köyünde *cay* denmektedir: "cay geldi" = yaz geldi. Bu köyün adı Karaçay olduğuna göre, bu kelime "c-lehçeleri" grupundan olan Karaçayca konuşan göçmenlere mal edilebilir. Fakat, göçmen meselesi bu gibi incelemelerde önemli olmakla beraber, genel temayül, gelenek, koyulaşma, durulma, ve körlenme hakkındaki bu görüşü esasından çürütebilecek kadar kuvvetli bir etmen olmasa gerek.

Lehçelerin meydana gelişinde, bunlar ayrı ayrı ve durulmuş niteliklerle ana daldan ayrılmazlar. Buna inanmak, şimdi bir tarafa atılmış olan "dallanma teorisi" (Stammbaumtheorie; 1954 Yılığımızdaki makaleme bak.)ni diriltmek olacaktır. Lehçelerin oluşumu, birbirleriyle kesişen dalgalar gibidir. "Dalgalanma teorisi" (Wellentheorie; aynı yere bak.)ne göre, bu kesişme eski bir niteliğe mutlaka son vererek yeni bir niteliği başlatmaz. Eski nitelikler, dalgalar halinde yayılan lehçelerde gitgide koyulaşıp durulan veya zayıflayıp körlenen temayüller şeklinde devam edebilir. Türkçede *d' > c; *d' > c' > s' > s; *d' > *y > c; ve *d' > *y > y serisi böyle bir dalgalanan temayülün türlü merhalelerde bu görüşe göre geçirdiği değişiklikleri gösteren bir misal teşkil eder.

*

EK.- 1954 Yılığımızdaki yazımda, Çuvaş ve Yakut Türkçelerini, Türk dilleri topluluğunun oluşumu henüz rüçeym bir durumda iken, batıya ve doğuya doğru uzaklaşmış olan birer "periferi dili" olarak tanıtmak istemiş ve bu hususta genel linguistikten aldığım birtakım teorilere dayanmıştım. Bu teorilerden biri de İtalyan ekolünün, hususiyle Roman dillerinin coğrafî tevezzüünü göz önünde bulundurarak ortaya koyduğu "mesaha linguistiği" (linguistica spaziale, areal linguistics)dir. Eskiden, Alman-Fransız "Yeni gramerci" (Neogrammatiker, néogrammairien) ekolüne karşıt olarak "Yeni linguistik" (neolinguistica¹) denilen bu

¹ M. Bartoli : *Introduzione alla neolinguistica*, Cenevre 1925; ayrıca G. Bertoni ve M. Bartoli : *Breviario di neolinguistica*, Modena 1925.

teori sonradan, Bartoli'den² başka G. Campus ve hususiyle G. Bonfante³ tarafından geliştirilmiştir. J. Gilliéron'un⁴ dil atlasına dayanan bu teori, birbirine eşdeğer olan ses, şekil ve kelimelerinin, aynı ana dilin malı olan türlü lehçelerdeki durumunu ve kronolojisini inceler, ve gruplamalar yapar. Bu gruplamalardan "ikinci mesaha normu" denilen tipte, birçok unsurların, dil alanının yalnız batı ve doğu uclarında mevcut olduğu ve ortadaki lehçelerden kaybolduğu görülmektedir. Meselâ, Roman dilleri alanının batı ucunda bulunan İber (İspanyol-Portekiz) ile doğu ucunda yer alan Dak (Rumen) lehçelerinde "güzel" anlamına gelen kelimeler (Port. *formoso*, İsp. *hermoso*, Rumen. *frumos*). Aşağı Latince *formosustan* türemiş olup her iki kol için de müşterektir; Gallia (Fransız) ve İtalya kollarında bu anlamı veren kelimeler ise (Fr. *beau, belle*, İtal. *bello*), Aşağı Lâtincenin *bellus* kelimesinden değildir. Aynı şekilde, "daha kuvvetli" anlamını veren deyimini, merkezdeki lehçeler Aşağı Lâtincenin *plus fortis* şeklinden (Fr. *plus fort*, İtal. *piu forte*), batı ve doğu uclarda bulunanlar da aynı dilin *magis fortis* (Port. *mais forte*, İsp. *ma's fuerte*, Rumen. *mai fort*) şeklinden türetmişlerdir. Doğu ve batı sınır lehçelerinin birçok noktalarda ortaklığını gösteren misaller seri halinde düzenlenip ortaya konmuştur.

1954 Yılığında Çuvaş ve Yakut Türkçeleri bakımından ele aldığım "periferi teorisi"ni Romen dilleri alanında gerçeklediği için, "mesaha linguistiği" teorisini de buraya ekliyorum. Ana kütlede bulunan bir unsurun periferi lehçelerinde bulunmayışı da bu teori ile açıklanabilir. Meselâ, Türkçe alanında Genel Türkçe *yağı/yav/cav* (krş. Moğ. *dayin* < *dayin, Çin. *ç'o'u²* > Japon. *tekin*) kelimesi merkez lehçelerinde mevcut olduğu halde, Çuvaşça ile Yakutçada kaybolmuştur. "Düşman" anlamına Yakutçada *östöh* (< *ös=öc*, krş. Çuvaş. *véc'ë=öc*, Moğ. *ösi*- < *öçi- = nefret etmek) kelimesi kullanılır. Ramstedt'e göre (*Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki 1935; Çince kelimenin aslı gösterilmemiştir), *yağı* kelimesi Çince'den bir alıntıdır (krş. Çin. *ç'o'u²* ve Kıpçak *cau/cō*). Eğer bu doğru ise, ancak Çuvaş ve Yakut Türkçeleri ana kütle'den ayrıldıktan sonra bu kelime Çince'den Altaycaya (*ç'o'u²* > *dayi*), ondan da Moğolcaya (*dayi*-) ve Türkçeye (*yağı > Kıpçak *cağ > *cau/cō*, Genel Türk. *yağı*) geçmiş olabilir.

² M. Bartoli : *Liniamenti di linguistica spaziale*, Milano 1943; ve *Scritti di linguistica spaziale*, Torino 1944.

³ G. Bonfante : *Indo-Hittite and Areal Linguistics*, "Journal of American Philology", LXVII, 1946; *Areal Linguistics*, "Collier's Encyclopedia", New-York 1952.

⁴ J. Gilliéron : *Atlas linguistique de la France*, Paris 1902-1910 (E. Edmont ile birlikte); ayrıca M. Bartoli : *Atlante linguistico italiano*, Milano 1924-1946 (bitmemiştir).